

VÝUKA DEIXE NA ÚROVNI VYŠŠÍHO SEKUNDÁRNÍHO VZDĚLÁVÁNÍ

Deixis instruction in upper secondary education

Ondřej Dědič

Abstrakt: Příspěvek předkládá návrh didaktické transformace problematiky deixe do hodin českého jazyka na úrovni vyššího sekundárního vzdělávání. V souladu s poznatky současné didaktiky českého jazyka, jež klade důraz na komunikačně orientované pojetí výuky, a očekávanými výstupy Rámcového vzdělávacího programu pro gymnázia bude představen návrh vyučovací jednotky zaměřené na identifikaci deiktických jazykových prostředků a zhodnocení jejich adekvátnosti v konkrétních komunikačních situacích. Cílem je přispět k diskusím o implementaci pragmalingvistických témat na základních a středních školách.

Klíčová slova: deixe; deiktika; pragmatika; pragmatická lingvistika; pragmalingvistika; komunikační výuka

Abstract: The paper presents a proposal for the didactic transformation of the topic of deixis for use in Czech language lessons at the upper secondary education level. In line with current trends in Czech language didactics, which emphasize a communicative approach to teaching, and with the expected outcomes of the RVP G, the paper introduces a lesson plan aimed at identifying deictic linguistic devices and evaluating their appropriateness in specific communicative situations. The intention is to contribute to discussions on the integration of pragmalinguistic topics into primary and secondary school curricula.

Key words: deixis; deictics; pragmatics; pragmatic linguistics; pragmalinguistics; communicative language teaching

1. Téma deixy ve výuce českého jazyka

V současném pojetí didaktiky českého jazyka se klade důraz především na komunikačně orientovanou výuku, která čerpá z poznatků oborů vzniklých po komunikačně-pragmatickém obratu v 60. a 70. letech minulého století. Tento přístup se odráží také na vymezení cílů předmětu. Ve shodě s etablovanou klasifikací, v níž se rozlišují cíle komunikační, kognitivní a formativní (Čechová – Styblík, 1998, s. 10–11), Štěpáník uvádí, že cílem výuky češtiny jako mateřského jazyka je „vypěstovat z žáka člověka komunikačně kompetentního, tj. takového, který je schopen z možností jazykového systému vědomě vybírat ty jazykové prostředky, které nejlépe slouží jeho komunikačnímu záměru a jsou adekvátní komunikační situaci, a svou volbu sobě či ostatním zdůvodnit. Podmínkou kompetence komunikační je přitom ovládnutí kompetence jazykové“ (Štěpáník, 2020, s. 12). Jinými slovy jde o to, aby žáci zvolili takovou formu výpovědi, která odpovídá jejich komunikačnímu záměru a která bude mít na recipienta takový dopad, jaký sami očekáváme.

Deixe je způsob reference, jejíž význam je dán pouze v relaci k entitě, ke které se vztahuje. Mluvčí v běžné komunikaci přirozeně kombinují deiktickou referenci s deskriptivní referencí, tedy s referencí pomocí vlastních jmen a plnovýznamových slov (Hirschová, 2020, s. 54). V rámci komunikačního procesu hrozí riziko, že při nevhodném použití deixy dojde k porušení principu kooperace, konkrétně se nenaplní maxima způsobu a maxima kvantity, což nutí recipienta nastartovat konverzační implikaturu, která však nemusí vést ke zdárnému porozumění a zpravidla znesnadňuje celý komunikační proces (Grice, 1975, s. 47). Žák by však měl být schopen komunikovat tak, aby se tomuto porušení principu kooperace vyhnul.

V souvislosti s deixí lze také zmínit některé její obecné přínosy, které lze ve výuce reflektovat. Jedním z primárních důvodů, proč mluvčí nevyužívají pouze deskriptivní referenci, je jazyková ekonomie. Promluvy bez deixy by byly příliš dlouhé, složité a mohly by vést opět k nefunkčnosti celého komunikačního procesu. Kontextová deixy se uplatňuje jako jeden z hlavních prostředků koherence. Práce s prostředky textuality patří mezi cíle, na něž se středoškolské kurikulum zaměřuje, čemuž bude věnována pozornost v další kapitole. Sociální deixy je pak využitelná například v oblasti zdvořilostní komunikace, a tedy vykazuje výrazný přesah do dalších oblastí pragmatické lingvistiky (Saicová Římalová, 2014, s. 32).

V minulosti vznikly návrhy na didaktickou transformaci různých pragmalingvistických témat včetně deixy (např. Chejnová, 2010) a tento příspěvek si klade za cíl na tyto pokusy navázat a prohloubit zájem o výuku pragmatické lingvistiky na středních školách. V souladu se zmíněným pojetím výuky je smyslem přispět k prohlubování komunikačních kompetencí žáků, nikoliv rozšířit středoškolskou výuku o další lingvistické pojmy.

2. Deixe v RVP G

Rámcový vzdělávací program pro gymnázia (RVP G, 2022) sice pojem „deixe“ nezmiňuje, na základě deklarovaných cílů lze však konstatovat, že přiměřené ovládnutí deiktických prostředků by měl absolvent gymnázia bezpečně ovládat. V rámci komunikativní kompetence se předpokládá, že „žák se vyjadřuje v mluvených i psaných projevech jasně, srozumitelně a přiměřeně tomu, komu, co a jak chce sdělit, s jakým záměrem a v jaké situaci komunikuje; je citlivý k míře zkušeností a znalostí a k možným pocitům partnerů v komunikaci“. Citlivé zacházení s deixí umožňuje právě tohoto cíle dosáhnout, protože v opačném případě se komunikační proces nezdaří. Stejný cíl je obsažen v očekávaných výstupech v rámci vzdělávacího oboru český jazyk a literatura. Zde „žák v písemném i mluveném projevu volí vhodné výrazové prostředky podle jejich funkce a ve vztahu k sdělovacímu záměru, k dané situaci, kontextu a k adresátovi; vysvětlí a odůvodní význam slov v daném kontextu.“

Kromě tohoto obecného cíle se v rámci očekávaných výstupů deklaruje, že „žák posoudí a interpretuje komunikační účinky textu, svá tvrzení argumentačně podpoří jeho všestrannou analýzou“ a „volí adekvátní komunikační strategie, zohledňuje partnera a publikum.“ Kromě intuitivní schopnosti využívat deiktické prostředky se předpokládá také schopnost intencionálně s deixí pracovat. Z toho důvodu je nutné na deixi pohlížet jako na samostatnou problematiku hodnou pozornosti.

V rámci položky učiva „základní vlastnosti textu, principy jeho výstavby“ je uvedena „koherence textu (navazování, odkazování, tematické posloupnosti)“. Tomu odpovídá očekávaný výstup, na základě něhož „žák používá různé prostředky textového navazování vedoucí ke zvýšení srozumitelnosti, přehlednosti a logické souvislosti sdělení; uplatní textové členění v souladu s obsahovou výstavbou textu a rozvíjením tématu“. Přestože to není explicitně zmíněno, minimálně textová deixe, jež je založena na endofoře, je nezbytnou součástí tohoto výstupu.

Na základě cílů vymezených oborovou didaktikou i kurikulárními dokumenty je v následující kapitole představena výuková situace, která umožňuje žákům daných cílů v kontextu deixe dosáhnout.

3. Výuková situace

Výuková situace je určena pro žáky gymnázií, potažmo dalších středních škol. Vzhledem k tomu, že situace nepředpokládá hlubší teoretické znalosti a nenavazuje na žádné konkrétní učivo, lze ji využít v kterémkoliv ročníku středních školy. Při mírném zjednodušení ji lze využít také ve vyšších ročnících základní školy.

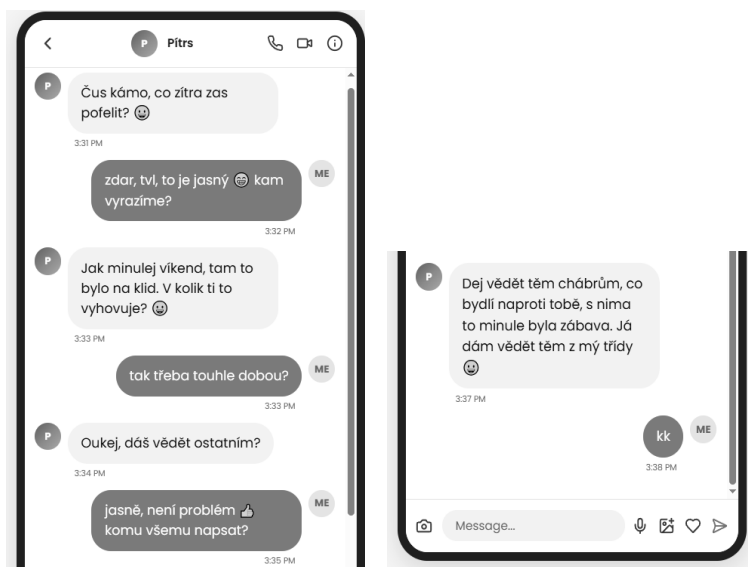
Výuková situace sleduje **tři cíle**:

1. Žák identifikuje deiktické jazykové prostředky.
2. Žák zhodnotí adekvátnost použití deixe v komunikační situaci.
3. Žák nahradí deiktické výrazy kontextově nezávislou referencí.

Samotná výuková situace je vystavěna na základě třífázového modelu E-U-R (evokace – uvědomování si významu – reflexe). Kromě vytištěných textů nejsou potřeba žádné pomůcky. Výuková situace je dimenzována na jednu vyučovací jednotku o délce 45 minut.

Ve fázi **evokace** je vhodné žáky aktivizovat a motivovat situací, která je jim známa z běžného života. Žákům jsou položeny následující otázky: *Pokud se chcete vidět se svým kamarádem či kamarádkou, co pro to musíte udělat? Když se domlouváte, jakou formu volíte? Jaké jsou výhody/nevýhody mluvené/telefonické komunikace v této situaci? Jaké jsou naopak výhody/nevýhody psané komunikace v této situaci? Zažili jste nějaký problém s domlouváním srazu? Lze předpokládat, že minimálně část žáků si domlouvá schůzky písemnou formu, typicky skrze sociální síť. Na základě zkušenosti s aplikací této výukové situace by žáci neměli mít výrazný problém s vymyšlením výhod jednotlivých forem komunikace (rychlost domluvy, stálost písemné informace...) a s možnými úskalími se často obvykle střetávají.*

Následně budou mít žáci za úkol na základě tohoto komunikátu vytvořit pozvánku na sraz kamarádů:

Lze očekávat, že se po chvíli ozve některý z žáků, že pozvánku vytvořit nelze. Od toho se bude odvíjet následující diskuse. Nabízí se položit následující otázky: *Jaká místa v textu brání tomu, abyste dokázali vytvořit onu pozvánku? Která místa v textu vám nedávají žádnou informaci? Proč tomu tak je?* Zde se situace plynule přesouvá od fáze evokace do fáze **uvědomění**.

Odpovědi žáků lze roztrdit minimálně do tři kategorií:

V první kategorii bude personální deixe. Lze si položit otázky, jako například: *Kdo mluví v první a kdo v druhé osobě? Kdo jsou ti, kteří bydlí naproti jednomu z mluvčích? Kdo to ti ze třídy druhého z mluvčích?* Lze také hovořit o tom, jaký vztah mezi sebou mluvčí mají, což se dotýká sociální deixe.

Druhá kategorie je prostorová deixe. Tentokrát se nabízejí otázky, *kde je tam, jak minulý víkend? Kde je naproti jednomu z mluvčích?*

Poslední je časová deixe. Opět se lze tázat, *kdy je zítra? Kdy bylo minulý víkend? V kolik je touhle dobou? Co nám říkají slovesné časy?*

Žáci by měli za úkol dané výrazy, které nemají jasně danou referenci, jazykově charakterizovat. Jednalo by se o adverbia, která mají kontextově daný význam (zítra, minulý víkend), personalia (já, ty), posesiva (můj) a demonstrativa (tam, to, touhle, těm). Lze také hovořit o morfologických kategoriích sloves, které se vážou na komunikační kontext. Je možné žáky přivést na to, že některé výrazy ukazují mimo text a některé odkazují do textu (v daném příkladu typicky zájmeno „to“).

Následně by žákům byl předložen další komunikát. Za úkol by měli oba dva komunikáty porovnat:

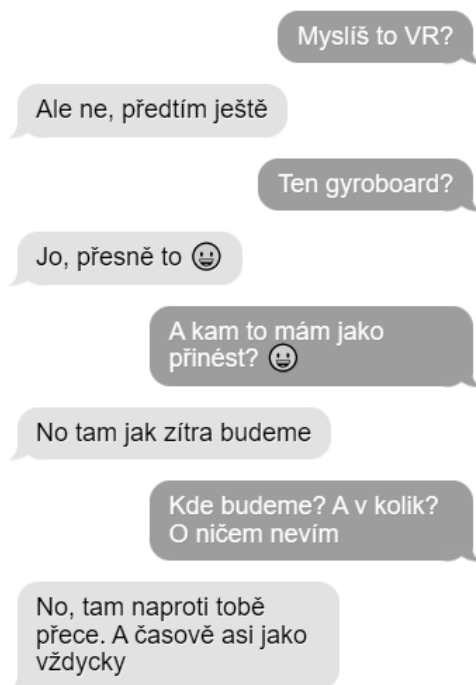
Čau, přines mi prosím
ukázat to, o čem jsi
předtím mluvil

Čau, já mluvil o hodně
věcech 😊 Co myslíš?

No tamto, dlouho jsi o
tom mluvil

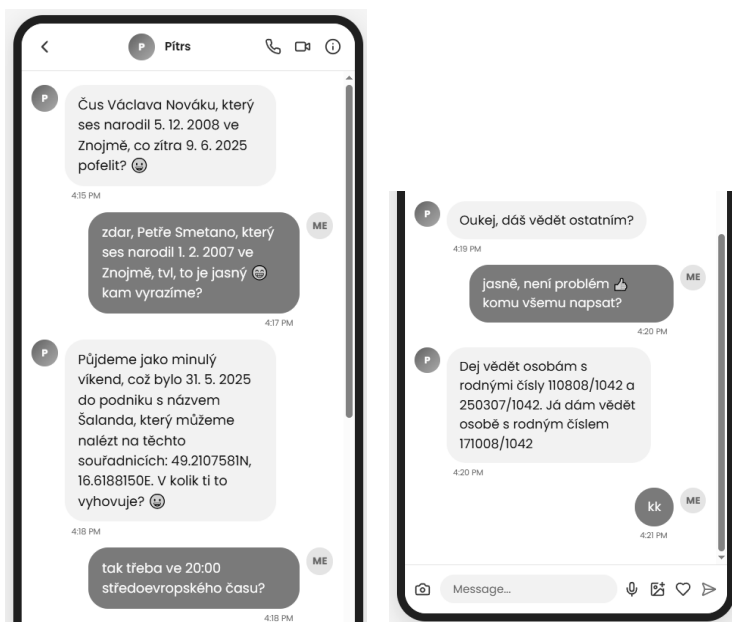
A kdy jsem o tom mluvil?

Asi minulej týden

V prvním komunikátu si mluvčí mezi sebou rozumějí, ve druhém nikoliv, protože je zde porušen kooperační princip. Je možné si všimnout, že první mluvčí má špatný předpoklad, druhý musí nastartovat konverzační implikaturu a celá konverzace je delší a méně srozumitelná. Na základě diskuse by se mělo dojít k poznání, že deixe, pokud je nevhodně použita, může být matoucí. Žáci by byli vyzváni, aby uvedli příklady ze své komunikační praxe, v nichž z důvodu nevhodně použité deixe (či obecně reference, protože typické nepochopení může vzejít například z použití vlastních jmen, pokud se dva lidé jmenují stejně) došlo k nepochopení.

Ve fázi **reflexe** by se žáci vrátili k prvnímu komunikátu. Za úkol by měli problematická místa nahradit výrazy, jejichž referenční platnost není závislá na kontextu. Výsledek by mohl vypadat nějak takhle:

Nabízí se otázka, proč mluvčí nezvolili tuto formu. Důvodem je jazyková ekonomie i příliš mimojazykových informací. Na úplný závěr by měli žáci za úkol ve dvojicích vytvořit poučení o deixi. To by mohlo znít, že deixe je užitečný prostředek, který využíváme v každé promluvě, avšak je potřeba s ním nakládat uvážlivě s ohledem na komunikačního partnera.

Závěr

Příspěvek si kladl za cíl předložit návrh didaktické transformace tématu deixe do hodin českého jazyka na úrovni vyššího sekundárního vzdělávání. Navržená výuková situace, která byla také opakovaně ověřena v praxi, naplňuje deklarované výukové cíle a umožňuje lépe žákům nakládat s deiktickými prostředky.

Zdroje

ČECHOVÁ, M. – STYBLÍK, V. (1998): *Čeština a její vyučování: didaktika českého jazyka pro učitele základních a středních škol a studenty učitelství*. Praha: SPN – pedagogické nakladatelství.

- GRICE, P. (1975): Logic and conversation. In: COLE, P. – MORGAN, J. (Eds.) Syntax and Semantics, vol. 3 (Speech Acts). New York: Academic Press, s. 41–58.
- HIRSCHOVÁ, M. (2022): *Pragmatika v češtině*. Praha: Karolinum.
- CHEJNOVÁ, P. (2010): *Didaktické transformace pragmalingvistických témat*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta.
- Rámcový vzdělávací program pro gymnázia. (2022): Výzkumný ústav pedagogický. https://www.edu.cz/wp-content/uploads/2020/08/RVPG-2007-07_fi_nal.pdf
- SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (2014): *Pragmatika: studijní příručka*. Praha: Karolinum
- ŠTĚPÁNÍK, S. (2020): *Výuka češtiny mezi tradicí a inovací*. Habilitační práce.

Mgr. Ondřej Dědič

Katedra českého jazyka Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy

ondrej.dedic@pedf.cuni.cz

ORCID: 0009-0008-9914-8449